

Riziková společnost a ekologická modernizace*

JAN KAMARÝT**

Filozofický ústav Akademie věd ČR, Praha

The Risksociety and the Ecological Modernisation

Abstract: The idea of the Risksociety (Risikogesellschaft) was introduced to contemporary sociology by German sociologist Ulrich Beck in 1986. The analysis focuses on calculable and hardly controllable risks resulting from scientific and technological progress. The term also functions as a relativisation of welfare society [Meyer-Abich 1989]. Undemocratic expansionism based on the rapid development of innovations, of the economy, of the consumers' way of living as well as of passive democracy fits perfectly within the general expansionist portrait of the world as seen in most developed countries [Kosłowski 1989b].

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 279-284)

Lidská existence byla odvážná a riskantní ve všech dosavadních epochách. Všechna rizika lidského bytí byla od samého počátku civilizace vpletena nejprve do biologických dispozic člověka a později do jeho zespolčenštění, jak o tom svědčí humánní etologie a výsledky antropogenetických, sociogenetických a psychogenetických zkoumání procesů vzniku a vývoje civilizace a kultury.

V souvislosti s ekologickou otázkou se klade problém možnosti *ztroskotání emancipace člověka a společnosti vůči přírodě*, který ohlašuje svou všudypřítomnost: „Výrobní síly ztratily v reflexivitě modernizačních procesů svou nevinu. Získaná moc technicko-ekonomického ‚pokroku‘ je stále více zastíňována produkcí rizik. Tato rizika je možno legitimovat jako ‚latentní vedlejší účinky‘ jen v raném stadiu. Svou univerzalizací, veřejnou kritikou a (...) výzkumem odkládají závoj latence a získávají nový a centrální význam v sociálních a politických bojích. (...) V centru jsou rizika a důsledky modernizace, jejichž koncentrátem jsou ireverzibilní ohrožení života rostlin, zvířat a člověka.“ [Beck 1986: 17]

Průmyslová společnost produkovala jak bohatství, tak i rizika. Riziková společnost znamená podle U. Becka *novou fázi industrialismu*, ve které se dostává do rozporu rozměrů následků a nebezpečí s institucionalizovanými kritérii a zkušeností z kalkulace, z hodnocení se dostávají do rozporu s opatřeními proti riziku, neboť atomová, ekologická, genetická a chemická nebezpečí nejsou už ani časově, ani místně, ani sociálně ohraničitelná. Tím upadají instituce do bizarního rozporu; na jedné straně garantují bezpečnost (a pokud jde o katastrofy, téměř katastrofy apod., musí to vždy nově příslibovat), na straně druhé legalizují praktiky, které skrytě nebo otevřeně katastrofální, bezstarostnou situaci opět nastolují a upevňují.

V rizikové společnosti jsou rizika a nebezpečí externalizována, individualizována, bagatelizována a morálně pacifikována. Vyčleňují se mimo úřady a instituce na účet in-

*) Příspěvek z mezinárodní konference Ecology and Democracy, konané 6.-9. září 1994 v Českých Budějovicích.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jan Kamarýt, CSc., Filozofický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 227.

dividuí, samotné přírody a budoucích generací. Tento proces vede k rozpornosti a konfliktnosti institucí. Institucionalizovaný pohled na svět, modernizace a pokrok technologií vedou k rozchodu světa institucí s přirozeným světem lidí, se „společností individuí“. Rizika a nebezpečí přesahují institucionalizovaný regulační systém; výrazem toho je *ekologická krize*, ztroskotání racionality.

Průmyslová společnost tak produkuje přes všechnu svou vypjatou racionalitu svůj opak – iracionální ohrožování člověka i přírody. Průmyslová společnost, která byla původně společností *průmyslové výroby* (Industrieproduktionsgesellschaft), svým dalším rozvojem produkuje dnes novou společnost *důsledků průmyslové výroby* (Industriefolgesgesellschaft) s jejím předimenzovaným negativním zrcadlem a zátěží. V prvním případě šlo o blahobyt, vlastnictví, národní stát, právní a sociální jistoty, ve druhém se jedná o nechtutnosti a nepříjemnosti, které nikdo nechce atd. V tomto diferencovaném modelu průmyslové společnosti se podle Becka diferencuje konflikt mezi dvěma procesy: *produkcí a jejími důsledky*. To nutně předpokládá minimálně rozlišovat mezi *kontrolovatelnými důsledky*, tj. *riziky*, a *důsledky nekontrolovatelnými*, tj. *nebezpečími*. Vedle kontrolovatelných rizik stoupají s rozvojem moderních technologií i nekontrolovatelná rizika s neznámými důsledky (nebezpečí). Jsou jednou z příčin ekologických krizí a katastrof, sociálních a psychických stresů. Sociálně psychologické výzkumy ze 70. let už prokázaly, že některá rizika znamenají i novou kvalitu nebezpečí, jsou intenzivně vnímána, vyvolávají solidaritu ze strachu a *drasticky snižují akceptanci* – přijímání rizik obyvatelstvem. Výpočty rizik překračují hranice technické racionality. Avšak nikdy z nich neplyne to, co se očekává: zvýšení jejich akceptance.

Čelný německý sociolog „rizikové společnosti“ a jeden z představitelů postmoderny Ulrich Beck v úvodním referátu na sociologickém dni ve Frankfurtu nad Mohanem v roce 1990, nazvaném „*Průmyslová společnost se ruší sama od sebe*“ zformuloval mj. závažnou tezi o „*individualizaci institucí*“.

To znamená, že se instituce stávají závislými na individui, a to nikoliv jako vrchol modernizačního procesu, do něhož vstoupila Evropa už v 16. století a který není dosud ukončen. Jeho jádrem je v podstatě osvobozování individua z existujících ekonomických, sociálních a ideologických kontextů, v nichž bylo vždy chápáno pouze jako dílčí moment přesahujícího obecně. Hlavní příčinou postupující individualizace institucí není podle Becka ani to, že by se dnes individua snad stala tak mocnými, nýbrž k individualizaci dochází proto, že *samotné instituce se staly historicky rozpornými, přechodnými a konfliktními*. V moderní evropské společnosti se stává individuum stále více nositelem měnících se ekonomických, sociálních a ideologických struktur a princip svobody individua *narušuje metafyziku iluzí sociologie o centrální roli sociálních systémů*, neboť společenský řád je dnes možné vybudovat pouze na základě „společnosti individuí“.

Přitom relativní samostatnost sociálních systémů je *kulturně podmíněna*. To bylo možné přehlížet pouze do té doby, dokud si společnost institucí a společnost individuí v základních formách odpovídaly a dokud se neosamostatnily, nediferencovaly a nestaly se konfliktními. Došlo k tomu, že velké sociální útvary, jako jsou třídy, sociální vrstvy, rodina, manželství, role z povolání, pohlaví atd., na nichž též instituce, organizace a nakonec i politické strany stavěly své programy a aktivity, se vlastně *rozplynuly před našima očima*. Sociologie dosud obvykle umísťovala rozpory a konflikty mimo instituce nebo na jejich okraj, do zóny překřížení mezi zájmy systému a živým světem člověka. V dů-

sledku prohlubující se reflexní modernizace propukají rozpory a konflikty o základní otázky a vývojové alternativy institucionálního rozhodování a politiky přímo v institucích.

Podle U. Becka riziková společnost nezahrnuje pouze dílčí sociálně-politické a ekologické eroze, ale i možnost radikálnějších změn a vývoje: „Industriální společnost se svým prosazováním labilizuje. Kontinuita se stává příčinou césury.“ [Beck 1986: 20]. Protože se tím objevuje možnost konce moderny v totální ničivé katastrofě, neprobíhají procesy a úspěchy modernizace v drahách a kategoriích industriální společnosti, nýbrž i proti nim. K dialektice rizikové společnosti patří podle U. Becka, že v sobě zahrnuje možnosti svého sebezpřekonávání. Tyto procesy, probíhající v systému organizované neodpovědnosti, podrobně diagnostikuje U. Beck ve své druhé knize věnované rizikové společnosti: *Gegengifte* [Beck 1988: 115an., 273an.].

U. Beck nepochybuje o možnosti reformy rizikové společnosti, a pokud jde o budoucnost, uzavírá svou analýzu takto: „Konflikt, který vykreslí budoucnost, nebude již mezi Východem a Západem, komunismem a kapitalismem, nýbrž zeměmi, regiony a skupinami, které jsou na cestě k moderně, a těmi, které ze zkušenosti moderny hledají, jak tento projekt sebekriticky relativizovat a reformovat. Bude to konflikt mezi dvěma modernami, které se budou přít o slučitelnost šancí na přežití s lidskými právy pro všechny obyvatele Země. Učinit tento konflikt srozumitelným by mohlo být důležitým úkolem budoucí sociologie“ [Beck 1990: 35].

Na obsah pojmu „riziková společnost“ nejsou stejné názory ani mezi jeho stoupenci. O tom svědčí i diskuse, která proběhla na stránkách přílohy týdeníku německého parlamentu *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament* (1989: 3-54), do níž vedle Becka přispěli P. Koslowski, K. M. Meyer-Abich a B. Clausens. Podle Koslowského vlastní charakter rizikové společnosti spočívá v jejím expanzionismu a nikoli primárně, jak se domnívá U. Beck, v její možnosti sebezničení, či v sebezničujícím potenciálu vyhladit život na Zemi [Beck 1988: 109, Koslowski 1989b: 14].

Už název příspěvku K. M. Meyer-Abicha, známého ekologického publicisty: *Von der Wohlstandsgesellschaft zur Risikogesellschaft* (s podtitulem: *Společenské zhodnocení průmyslové hospodářských rizik*) svědčí, že veřejnost dospěla k nanejvýš znepokojujícímu nálezu, že přes všechny jistoty poskytované moderní společností se společnost blahobytu mění ve společnost rizikovou. Za rizika autor považuje ta nebezpečí, která přes zavedená bezpečnostní opatření zůstávají a jsou spojena se všemi základními procesy zhotovování produktů, jejich rozdělováním, konzumem a především tzv. zbytkovými riziky (Restrisiken), tj. odpady.

Koslowski považuje za hlavní příčinu vzniku rizik obrovské rozšíření moci člověka nad přírodou a sebou samotným obdobně jako představitel ekologické etiky H. Jonas [1979: 26 an.] a Meyer-Abich [1988: 72 an., 103 an.]. Podle Koslowského je tato nebyvalá expanze rizik podmíněna expanzionistickým světovým názorem moderny a jejím hospodářským a životním stylem. Podle něho Beck definuje rizikovou společnost příliš úzce, v podstatě jen jednou specifickou vlastností: vytvořením sebezničujícího potenciálu. Nová kvalita a nebezpečí rizik se rodí především z velkého rozšíření lidské moci [Koslowski 1989a].

Pojem ekologické modernizace se jeví jako protikladný pojmu rizikové společnosti, ale tematicky a logicky navazuje a v mnohém upřesňuje rozsáhlou sociologickou dis-

kusi zahájenou kolem rizikové společnosti. Zvláště některé radikálnější závěry vyvozené z diagnózy rizikové společnosti, zejména teze, že procesy modernizace jsou příčinou ekologické krize, jsou relativizovány a odmítnuty.

U. Beck rozvinul koncepci založenou na tradici průmyslové sociologie, soustředěnou především na analýzu sociálních změn tzv. „rizikové společnosti“ ve všeobecnou ucelenou sociální teorii se zvýšeným respektováním politických aspektů. Zformuloval zásadní rozdíly mezi riziky, které průmyslová společnost produkuje nevědomě, a mezi riziky, které si už uvědomuje a snaží se jim čelit a zvládnout je. V teorii „reflexivní modernizace“ či „jiné moderny“ směřuje Beck k širší generalizaci a k zvládnutí rozporů současné globální kultury.

Tato Beckem míněná „jiná moderna“ je ve svém velmi konkrétním smyslu *skutečně radikální*. Prohloubenou reflexivitou sociálních či ekologických změn nutí své aktéry znovu ke *vnímání pravdy* (wahr-nehmen). Velmi zjednodušeně se podle U. Becka dá říci: „Zatímco jednoduchá modernizace kreslí v sociologii obraz aktérů, kteří reprodukují struktury, navrhuje teorie reflexivní modernizace obraz aktérů, kteří struktury mění. Klasická dialektika struktury a aktéra se uvolňuje, dokonce převrací: struktury se samy stávají předmětem procesů vyjednávání a změn.“ [Beck 1993: 90-91]

Ekologická modernizace se uplatňuje v posledních letech jako pokračování vývojového a strukturálního procesu změn moderní společnosti. Nedá se přehlédnout, že v procesu modernizace vzrostly jak produktivní, tak destruktivní síly, stejně jako nelze přehlédnout, že spolu s problémy vzrostly i možnosti jejich řešení. Dynamika moderní společnosti spočívá nejen v permanentním vzniku problémů, konfliktů a krizí, nýbrž i v jejich permanentním překonávání a řešení. Tato společnost je současně s to provádět korektury sama sebe, má schopnost vlastní velké kapacity readaptace na změny, které sama vyvolává a tato narůstající kapacita je součástí procesu modernizace [Prittwitz 1990: 107 an., Huber 1993: 289].

Aniž bychom chtěli složité procesy ekologické modernizace vtěsnat do nějakých rigidních schémat, probíhá aktuální stav společenskovední diskuse fakticky v rámci *vývojového třífázového modelu*, na němž se shoduje řada sociologů. Jejich názory jsou vyjádřeny v mnoha monografiích a sbornících [viz Huber 1993 a Prittwitz 1993]. Podle tohoto modelu začínají kolektivní opatření a jednání o otázkách životního prostředí po překonání předběžného stadia ekologické ignorance, první fázi kompenzačního dodatečného vyrovnání škod a akutních nebezpečí a rizik, která přecházejí do druhé, inovační a integrační fáze ochrany životního prostředí a zdrojů.

Toto stadium představuje vlastní ekologickou modernizaci. Vedle profesionálního managementu rizik v něm vystupují do popředí vědeckotechnické vynálezy a inovační postupy a produkty. Konflikt ekologie a ekonomie patrný v první fázi ustupuje stále více do pozadí, ekologické a ekonomické zájmy spadají teprve jednotlivě a později stále častěji vjedno. Formuje se ekologické tržní hospodářství, kde producenti a konzumenti fungují jako originální ekologičtí partneři.

Třetí fázi je strukturální ekologizace, do níž má vyústit rozvinutá druhá fáze ekologické inovace a integrace. Této fáze nebylo dosud nikde dosaženo, je spíše konečným cílem ekologické modernizace [Huber 1993: 290-292].

Pomocí tohoto modelu provádí řada německých sociologů podrobné srovnávací analýzy vývoje ekologické modernizace od 60. let do současnosti v různých oblastech Německa, zvláště rozdílů ve vývoji starých a nových spolkových zemí (bývalé NSR a

NDR), které mohou být poučné i pro vývoj ekologické modernizace v těchto letech u nás. Zvláště J. Huber poukazuje na některé dílčí přednosti vývoje ochrany životního prostředí v NDR v 70. letech a následující rychlé zaostávání ekologické modernizace v 80. letech a předstih NSR, která se nyní dostává na druhý stupeň ekologické modernizace, zatímco NDR není s to překročit stupeň první. Huber též poukazuje na některé nerovnoměrnosti vývoje ekologické modernizace a možnosti transferu ekologických problémů v mezinárodním měřítku, což vede k *absurdním důsledkům* a k neřešitelnosti globálních ekologických problémů [Huber 1993: 301-303].

Jednotlivé země a regiony se nacházejí v různých vývojových fázích, což vyvolává těžko řešitelné soubory mezinárodních politicko-ekologických konfliktů. Na všech fázích se už začíná projevovat tendence k *trvale udržitelnému rozvoji* (sustainable development, Brundtland-Report 1987, Rio-Conference 1992). Regionálně jsou dány rozdíly fází ekologické modernizace mezi průmyslově vyvinutějšími státy západu a severu a zaostalými státy východu a jihu. Nerovnoměrný hospodářský vývoj vystupuje též jako nerovnoměrný vývoj ochrany zdrojů a životního prostředí. Užitečné ekologické motivy a opatření se mění v neužitečné a vzájemně se zcela potírající zásahy.

Jaký má např. smysl, když západoevropské země a USA nahrazují uhlí zemním plynem, jestliže spotřeba uhlí v Číně s více než miliardou obyvatel má být zvýšena desetkrát. Nebo: jaký ekologický smysl má užití ruského plynu ve státech Evropské unie, když při jeho transportu poškozeným potrubím uniká více plynu, než je v západní Evropě spotřebováno. Roční spotřeba zde nyní dosahuje asi 275 miliard kubických metrů a více než 400 miliard kubiků, zejména čistý metan (CH_4), uniká do atmosféry. Absurdita toho vynikne tím víc, když podle nových zjištění mají molekuly metanu vliv na zvyšování skleníkového efektu 30-40 krát větší než molekuly CO_2 , vznikající při spalování fosilních paliv.

Jiným příkladem jsou dlouhodobé a prakticky zatím neřešitelné rozpory mezi Polskem a Švédskem. Polské emise způsobují ve Švédsku kyselé deště, které úplně zničily život ve většině švédských jezer. Obdobné konflikty existují mezi Ruskem, včetně Ukrajiny, a všemi skandinávskými zeměmi.

Nerovnoměrný hospodářský a politický vývoj a též rozdílný stupeň ekologické modernizace a jejích možností vytváří dalekosáhlé disparity, které staví více vyvinuté státy před nutnost poskytovat méně vyvinutým zemím z dobře motivovaných vlastních zájmů *nezištnou pomoc*. To se též týká naší republiky, kde byly leta ekologicky devastovány celé oblasti, které nejsme s to obnovit jen z našeho rozpočtu.

JAN KAMARÝT je vědeckým pracovníkem Filozofického ústavu AV ČR v Praze. Zabývá se filozofickými otázkami ekologie. Mezi jeho novější publikace patří Filozofické problémy klasické a moderní etologie, Praha 1989 a články Možnosti a hranice ovládnutí živé přírody a člověka (Nové technologie a genová etika), *Filozofia* 1991, č. 2, Ekologická otázka a krize metafyzického rozumu, *Filozofický časopis* 1991, č. 6.

Literatura

- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Beck, U. 1988. *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

- Beck, U. 1989. „Risikogesellschaft. Überlebensfragen, Sozialstruktur und ökologische Aufklärung.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B 36: 3-13.
- Beck, U. 1990. „Die Industriegesellschaft schafft sich selber ab.“ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19. Oktober 1990, Nr. 244: 35.
- Beck, U. 1993. *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Clausens, B. 1989. „Politische Bildung in der Risikogesellschaft. Ein politologischer und fachdidaktischer Problemaufriss.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B 36: 43-54.
- Huber, J. 1991. *Unternehmen Umwelt*. Frankfurt a. M.: S. Fischer.
- Huber, J. 1993. „Ökologische Modernisierung.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Nr. 2: 288-304.
- Jonas, H. 1979. *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt a. M.: Insel.
- Koslowski, P. 1989a. *Wirtschaft als Kultur. Wirtschaftskultur und Wirtschaftsethik in der Postmoderne*. Wien.
- Koslowski, P. 1989b. „Risikogesellschaft als Grenzerfahrung der Moderne. Für eine post-moderne Kultur.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B 36: 14-30.
- Meyer-Abich, K. M. 1988. *Wissenschaft für die Zukunft – Holistisches Denken in ökologischer und gesellschaftlicher Verantwortung*. München: Beck.
- Meyer-Abich, K. M. 1989. „Von der Wohlstandsgesellschaft zur Risikogesellschaft. Die gesellschaftliche Bewertung industriewirtschaftlicher Risiken.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament* D 36: 31-42.
- Prittwitz, V. 1990. *Das Katastrophenparadox*. Opladen: Leske u. Budrich.
- Prittwitz, V. 1993. *Umweltpolitik als Modernisierungsprozess*. Opladen: Leske u. Budrich.

Summary

People's relationships with ecology range from ecological ignorance, various degrees of ecological modernisation to the structurally functional ecologisation. Ecological modernisation consists of different applicable phases. The first phase introduces the ecological compensation of damages made to the environment or to people's health and the annihilation of imminent risks. The second phase or innovation phase offers an integrated protection of the environment e.g. the professional management of risks. The third and final phase is that of preventive and systematic ecologisation [Huber 1993].

Different countries and regions are obviously at different stages of the phases which sets off international politico-ecological conflicts which cannot be solved without any difficulties. All phases already show certain tendencies towards sustainable development (Brundtland-Report 1987, Rio-Conference 1992). The late stages of the phases are already influenced by the beginning of ecological revolution (Brown 1992).

Mankind takes on the responsibility not only of the fates of future generations but also of the history of the world's existence, of which we are an integral part (Hösle 1992). The gigantic extent of this responsibility may frighten us or, on the contrary, may provide us with the necessary energy for bringing about adequate forms of ecological modernisation by using democratic powers and institutions.